

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԿ ՄԱՄՈՒԼԸ

Օրէնքներգէն, ուր թուրք տարրը քիչ շատ զարգացած անհատներ կը հաշուէ իր մէջ, մեզի ծանօթ յօդուածագիր մը՝ Գրիչ՝ «Ի՞նչ վիճակի մէջ ենք և ի՞նչ ընելու ենք» վերնագրին տակ, բաւական ուշագրաւ նամակ տպել տուած է «Շարքի Ռուս»-ին մէջ:

Երկարօրէն թուելէ յետոյ թուրք հասարակութեան այլևայլ դասակարգերու իրար ուղղած մեղադրանքները, կը շարունակէ.

«Կասկած չկայ որ մենք ցաւալի դրութեան մէջ ենք. բայց երբեմն ալ կը պատահինք ուրախառիթ և յուսատու գործերու. պարզ կ'երևի որ մեր ժողովուրդը կը ձգտի գործունէութեան: Ահա այդ բանին ապացոյց, այն նամակը, որ վերջերս ստացայ ինձի անծանօթ երիտասարդ իմամէ մը:

«Մեր գործերէն մէկը և գուցէ գլխաւորը ուսման ու կըրթութեան գործն է,—կ'ըսէ իմամը:—Ամեն մարդ ուսման կարիքըն զգացած է ու կը զգայ: Բայց կըրթութիւնը տարածելու նպատակին ծառայող ընկերութիւն մը չունինք: Մեր նախնական դպրոցները թէև բարենորոգուեցան, բայց տակաւին շատ պակասութիւններ ունին: Իսկական ուսուցիչներ չունինք: Մանկավարժական մեթոդով դասագրքեր չունինք: Կրթական ընդհանուր ծրագրի մը մշակման չենք խորհիլ: Մեր դպրոցներն ու մէդրէսէները բոլորովին անդէկ են: Կրթական նախարարութիւնը անոնց չի նայիր, որովհետեւ անոնք մինիստրութեան վերահսկողութենէն դուրս են: Մեր հոգեւորական վարչութիւնը անոնց վրայ չի հսկեր, որովհետեւ պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ (արգիօք այդպէս է): Եւ որովհետեւ պաշտօնական արտօնութիւն չկայ, օրէնքի դէմ և անօգուտ է ազատ խորհըրդակցութեան համար. ժողովներ կազմել: Բայց մենք միթէ պէտք չունինք պաշտօնապէս հաստատուած ընկերութեան մը, մարմնի մը որ մեր դպրոցներու և մէդրէսէներու համար ընդհանուր կանոնագիր մը պատրաստէ, նպատակայարմար դասա-

գրքեր հեղինակել տայ և մեր կրթական գործերու մշտական վերահսկողութիւնը կատարէ:

«Մենք թաթարներս, մահմէդականներս՝ ինչպէս եւրոպական քաղաքակրթութեան, նոյնպէս իսլամ քաղաքակրթութեան տեղեակ կ'ուզենք ըլլալ Գիմնազիաներու այժմեան դրութիւնն ու պրոգրամը այդ մեզ թոյլ չի տար: Եւ այս կողմէն, ընդհանրապէս, այդ երկրորդական դպրոցները՝ մեր մահմէդականներու ցանկութիւններն ու կարիքները չի գոհացներ: Այս բանը արգելք կ'ըլլայ որ մահմէդականներու մէջ կրթութիւնը ծաւալի: Ուրեմն, իսլամները, որպէսզի գիմնազիաներ ունենալու համար մօտիկութիւն և սէր ցոյց տան, պէտք է որ անոնց պրոգրամը քիչ շատ փոխուի: Սակայն այդ փոփոխութիւնը պէտք է որ ուսաներուն համար ծանր չի գայ և միևնոյն ժամանակ մահմէդականներու համար ամենաօգտակար ձևով կատարուի: Ի՞նչ տեսակ փոփոխութիւն պէտք է կատարուի, որ մեզ համար այդ օգտակար նպատակը իրագործուի: Ո՞ր ճամբան, թէ տէրութեան և թէ մահմէդականներու ցանկութեանց համապատասխան պիտի ըլլայ: Այս բանի մասին խորհող և խորհրդակցող ու արդիւնքը լուսաւորութեան միջնորդութեան հաղորդող ժողով մը պէտք է մեզի:

«Մահմէդականներուն թէ՛ ուսերէն և թէ՛ թուրքերէն ուսուցանելու համար նախնական դպրոցներ հաստատուած են և հաստատուելու վրայ են: Այդ ուսումնարաններու ուսերէն դասընթացը լուսաւորութեան միջնորդութեան վերահսկողութեան տակ են. բայց թուրքերէնի ուսումը՝ դեռևս առանց հսկողութեան ըլլալու համար, մահմէդականները գոհացնելու վիճակին մէջ չէ:

Այդ պատճառաւ այդ տեսակ դպրոցները մահմէդականներու աչքին արժէք չունին: Ուրեմն հարկաւոր չէ՞ որ ունենաք այնպիսի ժողով մը, որ աշխատի այդ դպրոցները բարեկարգելով մահմէդականներուն սիրելի դարձնել և անոնց համար թէ՛ ուսերէնի և թէ՛ թուրքերէնի լաւ պատրաստուած մահմէդական ուսուցիչներ հասցնելու արտօնութիւն ձեռք բերէ: Հարկաւոր չէ՞ որ մենք ունենանք այնպիսի ընկերութիւն մը, որ հանրամատչելի, ժողովրդական գրքերու և գրքոյկներու տպագրութեան ձեռնարկէ, այլևայլ լեզուներէ թուրքերէնի թարգմանիչ տայ փոքր թէ մեծ աշխատութիւններ, պէտք եղած տեղերը գրադարան-ընթերցարաններ բանայ ուսման և գիտութեան ճաշակը իսլամներուն մէջ տարածելու համար, վերջապէս ձեռք առնէ այն բոլոր միջոցները որ մահմէդականները պիտի առաջնորդեն դէպի լուսաւորութիւն և քաղաքակրթութիւն:

«Այս հարցումներուն հակառակ, կարգ մը էֆէնդիներ կարող են առարկել որ ժողովի, ընկերութեան կարիք չկայ. խմբագիր և ուսուցիչ էֆէնդիները կրնան այդ բոլորը իրականացնել: Խումբ մը ազդեցիկ մարդիկ այդ մասին կ'աշխատին: Մենք վերոյիշեալ էֆէնդիներուն կը պատասխանենք: Այո, ձեր անուանած անձերը կարող են այդ գործերը իրականացնել, բայց մենք այն աստիճան ստիպողական կացութեան մը մէջ կը գտնուինք, որ ոչ թէ մէկ օր, այլ մէկ բոպէ կորցնելու վտանգաւոր է: Երկրորդ խմբագիր էֆէնդիները այս մասին խօսել և գրել գիտեն, բայց այդ գործերը միայն խօսելով գլուխ չեն գար, անոնցմէ ոմանք նիւթական, ոմանք բարոյական, իմացական օժանդակութեան կարօտ են, որպէսզի իրականաբար մեղի հարկաւոր է այդ կարիքի գոհացման նուիրուած ընկերութիւն մը: Արդեօք ի՞նչպէս կ'ըլլայ, եթէ մենք՝ ուսման մէջ դասականներս՝ առանց ժամանակ կորցնելու դիմենք ուր որ հարկն է և արտօնութիւն խնդրենք կազմելու «կրթասիրաց ընկերութիւն» մը:

«Ընկերութեան բուն նպատակն պէտք է ըլլայ հետեւեալը. Ռուսաստանի մասնէրականները ուսերէն և թուրքերէն ուսման քաջալերել, քաղաքակրթական շարժման ենթարկել, և ձեռք առնել նոյնպէս այն բոլոր միջոցները, որ մասնէրականներու մէջ կրթութիւն տարածելու կը ծառայեն: Ընկերութիւնը՝ կառավարութենէն ստացած արտօնութեան համեմատ, հիմնելու է այլևայլ ճիւղեր, Ռուսաստանի ամենահեռաւոր մասերուն մէջ: Մասնէրականները՝ դպրոցներ և մէդրէսէներ, ինչպէս և կրթական ուրիշ ձեռնարկութիւններ կատարածելու միող, խրախուսող պատուիրակներ ուղարկելու է: Օտար լեզուներէ թուրքերէնի և թուրքերէն մէկ դաւադարաբառէն ուրիշ դաւադարաբառի մը վերածելու է կարևոր գրքեր: (Այս նպատակին համար պէտք է կազմուի թարգմանչական յատուկ մարմին մը): Գիտական և գրական հաւաքածոներ պատրաստել տայ: Մանաւանդ աչքի առաջ ունենայ մանկավարժական պահանջները: Ահա իմ յղացած յատակագիծս, ծրագիրս: (Կը գրէ իմամը Գրիշին): Ուրիշ կէտերն ալ դուք աւելցուցէք: Այդ ընկերութեան կենտրոնը ուր պէտք է գտնուի, և այս գործին հրը և ի՞նչպէս ձեռնարկելու է: Այս մասին ձեր բարձր կարծիքն ինչ որ է, խնդրեմ յայտնեցէք»:

Գրիշը իր կողմէ կ'աւելցնէ, որ նամակագիր իմամին պէս քչիւր կան, գոնէ Կազանի նահանգին մէջ: Իմամին թելադրած մտքերէն ոմանք՝ եթէ դժուար կ'ըլլայ գործադրել, կան ալ որ,

եթէ Զանք գործ դրուի, կարելի է իրագործել: Ես այս մասին իմ կարծիքս ուրիշ անգամ կը յայտնեմ— խօսքերով կը վերջացնէ Գրիչ իր յօդուածը:

*
* *

Մէհմէդ աղան, երևի հակասութիւններու վերաբերող մըն է: Շատ կը սիրէ այսօրուան ըսածը վաղը Զրել: Այդ նոյն Մէհմէդ աղան՝ յօդուածի մը մէջ խօսելով հոգեւարական-դատաւորներու մասին, կը պաշտպանէր զանոնք, կը հաստատէր թէ անոնց արձակած վճիռը ոչ մէկ անկարգութիւն առաջ չի բերեր. թէ անոնք՝ հոգեւորականները՝ իրենց վճռի գործադրութեան ոչ մէկ կերպով չեն միջամտեր, իսլամներու ջերմեանդութեան կը թողուն անոր գործադրութիւնը: Մահմէդականները, կը գրէր «Շարքի-Ռուս», հաւատացեալ և երկիւղած. ժողովուրդ՝ կրօնական պարտականութիւն մը կատարելու պէս կը հպատակին արձակուած վճռին. և վճիռ արձակող հոգեւորականները ձեռքերնին ծալած հանդիսատես կ'ըլլան անոր գործադրութեան: Այժմ նոյն Մէհմէդ աղան, քանի մը օր միայն լեռոյ, կը հերքէ իր նախորդ օրուան հաստատածը գրելով՝ «Երբեմն հոգեւորականներ՝ իրենք իրենց սէիդներու ձեռքով գործադրել կու տան իրենց արձակած վճիռը և ուսկէ առաջ կու գան անկարգութիւններ կայնա»:

Միթէ Մէհմէդ աղայի լրագրին վիճակուած է հողմացոյցի պաշտօնը: Թուրք խմբագիրը շատ շուտ իւրացուց ընկած մամուլի բարքերը: Զարմանալի՜ ընդունակութիւն:

*
* *

«Շարքի-Ռուս»՝ խօսելով Սուլթան Մուրադի մահուան մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ: Սուլթան Մուրադին զրկանք եղաւ, ճիշտ է, բայց աւելի մեծ զրկանք եղաւ օսմանեան ազգին, կայսրութեան: Քէմալ բէյի՝ օսմանցիներու մեծագոյն բանաստեղծին մէկ խօսքը առաջ կը բերէ. «Մենք սերունդ ենք այն մեծ նախնիքներու որոնք փոքրիկ աշիրաթէ մը աշխարհակալօրէն տէրութիւն մը ստեղծեցին»։ և կ'աւելցնէ թէ բանաստեղծն իրաւունք ունի այդպէս ըսելու, որովհետեւ օսմանցիները կայսրութիւն հաստատելու և յարատեւելու մէջ այն աստիճանի եռանդ, քաջութիւն, ընդունակութիւն ցոյց տուին, որ զիրենք հաւասարեցուց առաջնակարգ, ամենաօթտուած ազգերուն:»

«Օսմանեան ժողովուրդը, կը յարէ, որը պէտք չէ շփոթել օսմանեան պաշտօնէութեան հետ, լաւ վարք ու բարքի տէր, խոնարհամիտ, աշխատասէր, հայրենասէր և պատերազմի ժամանակ իր անձը հայրենիքին նուիրելու պատրաստ ցեղ մըն է: Եթէ օսմանեան ազգը իր գլուխն ունենայ երկրին բարիքը իսկապէս ցանկացող թագաւոր մը, քիչ ժամանակի մէջ թուրք տէրութիւնը այն աստիճան կը զօրանայ, որ կարող կ'ըլլայ դրսէն թէ ներսէն սպառնացող բոլոր վտանգներուն և յարձակումներուն դիմադրել և օսմանեան ժողովրդի ապագան ապահովել: Օսմանցիներուն անկեղծ հայրենասէր, ուղղամիտ և պարտաճանաչ կառավարութիւն մը հարկաւոր է: Այդ տեսակ հզօր տէրութիւն մը այն ժամանակ միայն կարող է առաջ գընալ, երբ երկրի թագաւորը ժողովրդի օգտին համար կը զոհէ իր անձնական հաճոյքները: Օսմանցիները Պապը-Ալի (բարձրագոյն դուռ) կ'անուանեն այն կառավարութիւնը որ հլու հպատակ մըն է վեհապետի առջև: Այս պարագային նախարար մը ինչ կրնայ ընել:

Մուլթան Մուրադ իր արքայական պարտականութիւնները կատարելու սրտանց ցանկացող մըն էր. եթէ թագաւոր մընար, ամբողջ աշխարհը կը հիացնէր իր ազատամիտ գործերով: Օսմանցիներու քաղաքական կեանքը, օսմանեան կայսրութիւնը մահամեծ է: Իրենց քաղաքակրթութեան շնորհիւ երոպական պետութիւններու իւրաքանչիւրը քանի մը անգամ զօրեղ է հիմա օսմանեան տէրութեանէն: Եթէ օսմանցիները որդեգրեն արևմտեան կենսատու քաղաքակրթութիւնը ինչպէս նաև ուսական և ճապոնական ներկայ քաղաքակրթութիւնը, ուղղակի կը փրկեն իրենց պետութիւնը: Իսլամութիւնը ոչ մէկ կերպով քաղաքակրթութեան արգելք չէ. արգելքը այն է, որ իշխանութեան ղեկը կը գտնուի ագէտներու ձեռքը: Եթէ Կ. Պոլսի մէջ հայրենասէր կառավարութիւն մը հաստատուի և կրթական, ուսումնական պաշտօնները լուսամիտ հոգևորականներուն տըրուի, այն ատեն կառավարութիւնը կարող է հոգևորականութեան օժանդակութիւնը վայելել: Մուլթան Մուրադ V երուպական լայն քաղաքակրթութեան ծանօթ էր, զայն կը սիրէր և հաստատապէս համոզուած էր որ, ան կը պատշաճի մահմէդական հոգիին: Անոր գերագոյն ցանկութիւնն էր որ ամբողջ տիեզերքին ցոյց տայ, թէ գիտութեամբ և գիւտերով հարուստ երոպական քաղաքակրթութիւնը քրիստոնեաներէն աւելի իսլամներուն մէջ կարող է պատուաստուիլ և ծաղկիլ:

Շէպարը և նախասահմանութիւնը օսմանցիներու երջանկութեան արգելք հանդիսացան:

«Ողորմած Մուլթան Ապդ-իւլ-Մէճիդ, երբ զահ բարձրացաւ իր եղբայրը Ապդ-իւլ-Ազիզը չսպաննեց. նախորդ թագաւորները իրենց գահակալութեան ժամանակ միշտ կը սպանէին իրենց եղբայրները: Ապդ-իւլ-Մէճիդի մահուան ժամանակ, անոր մեծ որդին արքայազն Մուրադը՝ 18 տարեկան էր և արևմտեան ու արևելեան կրթութիւնները իւրացուցած էր: Եւ ամենքին յայտնի էր որ Մուրադը քրիստոնեայ և իսլամ ժողովուրդները կը սիրէր հաւասարապէս: Այնպիսի ժողովրդակաշուծիւն կը վայելէր, որ անոր փողոցէն անցնելու ժամանակ ամբողջ կը շտապէր զայն դիմաւորել և օրհնութիւններ ուղղել, թէ ժողովուրդի և թէ մինիստրների ցանկութիւնն էր որ Մուրադը բարձրանար գահ. բայց նենգամտութեան և խարդախութիւններու շնորհիւ Ապդ-իւլ-Ազիզը թագաւոր դառնալով տաճնաւորը տարի իշխեց և այդ միջոցին Մուրադ կէսբանտարկեալ կեանք անցուց և իր երիտասարդութիւնը փտեցուց:

«Մուլթան Ազիզը գահնկեց ըրին և Մուրադը դրին անոր տեղը: Մուլթան Ազիզ անձնասպան եղաւ, բայց դուրսը խօսք տարածուեցաւ թէ նախարարներն սպանեցին զայն: Մուրադը վախեցաւ որ մի գուցէ այդ յանցանքը իրեն վերագրեն և որովհետեւ արդարասէր, երկիւղած և անաքինի մարդ էր, այնքան մտաւտանջուեցաւ որ ուղեղի թեթեւ խանգարումն ստացաւ: Պատերազմի ժամանակ էր, թագաւորի կարիք կը զգացուէր: Եղբօրը Ապդ-իւլ-Համիդ էֆէնդիին առաջարկեցին որ մինչև եղբօր առողջութիւնը անոր փոխանորդէ: Համիդը չընդունեց. ազատ, ինքնիշխան թագաւորութիւն պահանջեց: Մուրադ V-ը գահէն վար առին և գահն ու թագը տուին Ապդ-իւլ-Համիդ խանին, որը մինչև այսօր կը թագաւորէ:

«Գահնկեց ըլլալէն յետոյ, Մուրադը բանտարկուեցաւ Զրահանի պալատը, որուն վրայ ամենախիստ հսկողութիւն գործ դրին: Քսանեւոր տարուան մէջ բացի բանտի պաշտօնեաներէն Մուրադը ոչոքի երեսը չտեսաւ և ոչոք ալ անոր չմօտեցաւ: Ամենաստոյգ տեղեկութիւններու համեմատ, բանտարկութենէն տարի մը յետոյ Մուրադը արդէն կատարելապէս առողջ էր»:

ՏԻԳՐԱՆ